

УДК 340(477)(031)
ББК 67(4УКР)я2
В27

Редакційна колегія 1-го тому:

**В. Д. Гончаренко (голова редколегії),
О. В. Зайчук, В. М. Єрмолаєв, В. В. Лемак,
В. О. Рум'янцев, І. Б. Усенко, О. Н. Ярмиш**

В27 Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. — Х. : Право, 2016.

ISBN 978-966-937-048-8

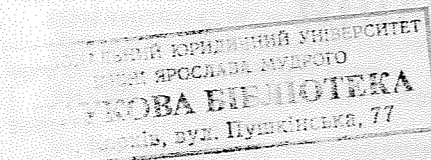
Т. 1 : Історія держави і права України / редкол.: В. Д. Гончаренко (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. — 848 с. : іл.

ISBN 978-966-937-049-5

Видання є систематизованим зводом знань про суспільний, державний лад, джерела й основні інститути права, які характеризують багатовікову історію українського державотворення.

Розраховане на науковців, викладачів, студентів вищих навчальних закладів, а також усіх тих, хто цікавиться історією держави і права України.

УДК 340(477)(031)
ББК 67(4УКР)я2

ISBN 978-966-937-049-5 (т. 1)
ISBN 978-966-937-048-8

© Національна академія правових наук України, 2016
© Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2016
© Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2016
© Видавництво «Право», 2016

ПЕРЕДМОВА

Перший том «Великої української юридичної енциклопедії» містить матеріали, що стосуються найбільш важливих подій, досвіду та традицій багатовікового українського державотворення. Продовження цих традицій неможливе без глибокого, об'єктивного й достовірного висвітлення та усвідомлення історії держави і права України, опрацювання і запозичення цих досягнень в умовах сьогодення, з'ясування причин невдач.

На основі останніх здобутків юридичної та історико-правової науки в першому томі подані статті, що стосуються загальних закономірностей виникнення й розвитку типів і форм української державності, її територіального устрою, політичного режиму, організації та діяльності державних інституцій, зокрема вищих представницьких органів, вищих та місцевих органів влади і управління, органів місцевого самоврядування.

Значна увага в першому томі приділена проблемі формування українського права, основним його джерелам, найважливішим пам'яткам права, різним галузям і інститутам матеріального і процесуального права, становленню й розвитку системи законодавства в Україні, етапам, формам і наслідкам робіт із систематизації права.

Виходячи з того, що впродовж багатовікової історії українські землі входили до складу різних держав, державні інституції і право яких суттєво впливали на здійснення державної влади та правовий уклад на українських землях, у першому томі міститься чимало статей стосовно державних установ і правових інститутів Великого князівства Литовського, Королівства Польського, Речі Посполитої, Російської імперії та Австро-Угорської монархії, які діяли на етнічних українських землях.

Підкреслюється безперервність розвитку української державності та її правової системи, відкидається твердження про бездержавність низки її періодів. Автори виходять із того, що такі етапи становлення є спільною спадщиною українського народу та його суспільств. Незважаючи на багаторічне перебування нашої держави у складі іноземних держав, Україна має власну історію державотворення і правотворення. Цей досвід безперервно формувалася протягом багатьох століть і, розвиваючись, не втрачав зв'язків зі своїми витокami і першоджерелами.

Велика увага в контексті історії українського державотворення приділена персоналіям – видатним борцям за волю України. У першому томі Енциклопедії міститься ціла галерея портретів видатних державних, політичних та громадських діячів, борців за Українську державу та її збереження на різних етапах її історичного розвитку.

У першому томі цього видання розміщені також відомості про видатних українських вчених-юристів, якими зроблено значний внесок у розвиток науки історії держави і права України, дослідження ключових та проблемних питань українського державотворення.

Редколегія

лено закон про відстрочку призову на військ. службу і відкомандирування з військ гр-н УНР, 19 листоп. – закон про амністію. Важливе місце в справі розбудови укр. державності посідають ухвалені 25 листоп. закони про виключне право Центр. Ради вид. законод. акти УНР та про утримання Центр. Ради за держ. рахунок, закон від 2 груд. про утворення Ген. суду, а також відправлення делегації УЦР на мирні переговори з країнами Четверного союзу до Бреста.

Остання сесія УЦР у повному складі тривала з 15(28) січ. до 25 січ. (7 лют.) 1918 в умовах більшов. наступу й наростання кризових явищ у д-ві. Зовн. загроза прискорила проголошення незалежності УНР IV Універсалом та перебіг переговорів між УЦР і Четверним союзом, що завершилися підписанням 9 лют. 1918 мирного договору, а також активізувала ухвалення ряду важливих законів, зокрема про землю, 8-год роб. день та ін. У зв'язку з наступом більшов. військ УЦР була змушена залишити Київ. Після визволення Києва і аж до перевороту гетьмана П. Скоропадського УЦР вже не збиралася, відбувалися засідання лише Малої ради. На ост. засіданні 29 квіт. 1918 Мала рада ухвалила Конституцію УНР. У зв'язку із гетьман. переворотом 29 квіт. 1918 і проголошенням Укр. д-ви УЦР була розпущена гетьманом.

Лит.: Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної Ради. К., 1992; Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України. 1917–1920. К., 1997; Українська Центральна Рада: документи і матеріали. К., 1996–1997.

О. Л. Копиленко.

УЛОЖЕННЯ ПРО ПОКАРАННЯ КРИМІНАЛЬНІ ТА ВИПРАВНІ 1845

– крим. кодекс Рос. імперії, затв. 15 серп. 1845 царем Миколою I і введений в дію з 1 трав. 1846. Складалося з 12 розділів, які поділялися на глави, а останні – на статті (усього 2224 статті). Перший розділ Уложення містив 181 статтю, який становив Заг. частину крим. кодексу. У ній давалося поняття карного діяння – злочину і провини, визначалася форма вини і винуватості як підстави для крим. відповідальності, стадії вчинення злочину, форми співучасті, обставини, що пом'якшують чи обтяжують крим. відповідальність. Заг. частина Уложення передбачала покарання крим. та виправні (розряди, які у свою чергу поділялися на роди, а роди – на ступені покарання з вищ. та нижчою мірою). До крим. покарань було віднесено: позбавлення усіх прав стану у поєднанні зі смертною карою або засланням на каторгу, на поселення до Сибіру, на Кавказ. Позбавлення усіх прав стану тягло за собою втрату усіх привілеїв щодо стану, позбавлення права на майно, позбавлення батьк. прав, припинення подружніх стосунків. До виправних покарань належало: позбавлення усіх особливих особистих та станових прав і привілеїв, поєднане із засланням до Сибіру або ін. місця; позбавлення волі шляхом ув'язнення у фортеці, тюрмі, гамівному або робітному будинках, монастирі; тимчасовий арешт, грошове стягнення, догана тощо. Уложення зберігало тілесні покарання у вигляді побиття батогами, хлистом, палицею, мотузком. У п. п. к. т. в. 1845 передбачало гол., дод. та замінюючі покарання, тобто передбачало певне гру-

пування покарань за їх юрид. значенням при визначенні крим. відповідальності. Крім того, У. п. п. к. т. в. 1845 передбачало особливі покарання за злочини та провини по службі (напр., звільнення зі служби, зміщення з посади, зауваження, догана). Особлива частина Уложення визначала доволі складну систему злочинів (розділи II–XII): злочини проти віри, держ. злочини, проти порядку управління, посадові злочини, злочини щодо порушення законів про стани, проти життя, здоров'я, волі та гідності прив. осіб, злочини в сфері шлюбно-сімейних відносин, проти власності прив. осіб. У 1866 та 1885 було прийнято нові ред. У. п. п. к. т. в. 1845. З Уложення 1866 було виключено статті про малозначні злочини та провини положення. Уложення 1885 зберегло структурний поділ на Заг. та Особливу частини, обов'язковою умовою крим. відповідальності за Уложенням була наявність вини в дії чи в бездіяльності особи. Порівняно з ред. 1866 було доповнено новими складами держ. злочинів.

Лит.: Российское законодательство X–XX веков, т. 6: Законодательство первой половины XIX века. М., 1988; Історія держави і права України, т. 1. К., 2000.

К. М. Лісогорова.

УНІВЕРСАЛИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (від лат. *universalis* – загальний) – адм.-політ. акти-звернення УЦР до народу у 1917–18. Усього відомо 4 Універсали, на основі яких послідовно простежується еволюція політ. поглядів членів Центр. Ради від автономії до повної незалежності України.

I Універсал (10 (23) черв. 1917) – знаковий док-т у житті укр. народу,

який вперше на офіц. рівні після кількох століть перебування укр. земель у складі ін. д-в і придушення нац. ідентичності українців проголосив автономію України. Усвідомлюючи загрозу прямої конфронтації з Тимчасовим урядом, Центр. Рада наголошувала на тому, що «Україна не відділяється від Росії», проте задекларувала суверенітет укр. народу на своїй землі та його право на формування шляхом заг., прямих і таємних виборів власного вищ. держ. та єдиного законод. органу влади – Всенародних Укр. Зборів. До проведення заг. виборів і формування Всенародних Укр. Зборів Центр. Рада проголосила себе єдиним повноважним представницьким органом укр. народу.

Інформуючи про перемовини з Тимчасовим урядом, Центр. Рада в I Універсалі оприлюднила вимоги до Тимчасового уряду: визнати право українців на автономію; запровадити при Тимчасовому уряді посаду комісара з укр. справ; дозволити обирати такого комісара в Україні; передати частину коштів, що збираються в Україні, на нац.-культ. потреби укр. народу.

Констатуючи небажання Тимчасового уряду задовольнити нац.-культ. вимоги українців та тимчасовість власних повноважень і готовність визнати верх. органом влади Установчі збори, Центр. Рада взяла на себе відповідальність за становище в Україні, закликаючи гр-н «самим творити власну долю і не допустити безладдя та занепаду».

Для нац.-культ. розбудови краю Центр. Рада встановлювала «особливий податок на рідну справу», який мав стягуватися з 1 лип. в «скарбницю УЦР».

Ефективність державотворчого процесу Центр. Рада вбачала в залученні гр-н до влади на всіх рівнях і порозумінні з представниками нац. меншин, що проживають в Україні. Завершуючи I Універсал зверненням до Укр. народу, Центр. Рада закликала його своєю одностайністю і держ. розумом довести готовність «гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, держ. народом, як рівний з рівним».

II Універсал (3 (16) лип. 1917) став органічним продовженням державотворчої політики Центр. Ради і результатом її компромісної домовленості з Тимчасовим урядом. На вимогу останнього Центр. Рада підтвердила намір «не одділяти Україну од Росії, щоб вкупі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил» і готовність поповнити свій склад представниками ін. народів, що живуть в Україні. У свою чергу, Тимчасовий уряд погодився на формування Ген. секретаріату як найвищ. органу красвої влади Тимчасового уряду в Україні.

II Універсал підтверджував прагнення Центр. Ради здобути автономію України легітимним шляхом через підготовку за участю представників нац. меншин проектів законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Установчих зборів. Визнаючи згоду Тимчасового уряду на створення Ген. секретаріату як наближення управління краєм до потреб місц. нас., Центр. Рада підтвердила відмову від спроб самовільного здійснення автономії України до скликання Установчих зборів.

У II Універсалі знайшло своє відображення актуальне питання українізації армії та формування власних військ. підрозділів. Оскільки Тимчасовий уряд категорично виступав проти формування окр. укр. військ. частин, Центр. Рада сповістила про компромісне рішення делегування своїх представників до кабінету Військ. міністра, до Генштабу та Верх. головнокомандувача, які братимуть участь у справах комплектування окр. частин виключно українцями, «оскільки таке комплектування, за визначенням Військового міністра, – буде з технічного боку можливим без порушення боєздатності армії».

Завершувався II Універсал закликом до гр-н із вірою в те, що «укр. демократія, яка передала нам свою волю, разом з револ. демократією всієї Росії та її револ. Правительством прикладе всі свої сили, щоб довести всю д-ву і зокрема Україну до повного торжества революції».

III Універсал (7 (20) листоп. 1917), на відміну від 2-х попередніх, уже не був актом звернення до народу, а повноцінним держ.-прав. актом, який проголосив утворення УНР. Певною мірою поштовхом для проголошення власної д-ви стало більшов. повстання в Росії та безвладдя, яке охопило колиш. Рос. імперію.

III Універсал констатував перехід влади в Україні до скликання Установчих зборів цілком до місц. органів – УЦР та Ген. секретаріату. Наголошуючи на подальшому перебуванні у складі Рос. Республіки, Центр. Рада задекларувала готовність докласти всіх зусиль, щоб Рос. Республіка стала федерацією рівних і вільних народів.

Згідно з III Універсалом тер. УНР складала землі, заселені переважно українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Водночас окреслена територія не охоплювала усіх етнічних укр. земель, тож Універсал залишав можливість перегляду території республіки, зокрема включення до її складу частин Курщини, Холмщини та ін. земель за згодою нас., що їх населяє.

III Універсал окреслював осн. напрями внутр. політики Центр. Ради, які мали бути деталізовані окр. законами. Уся земля проголошувалася власністю трудового народу і мала перейти до нього без викупу. Право прив. власності на поміщицькі, удільні, кабінетські та церк. землі скасовувалося. Розподіл земель між селянами мали провести відповідно до закону обрані народом зем. к-ти.

Першочерговим завданням зовн. політики УНР було встановлення заг. миру. З цією метою мали негайно розпочатися переговори між воюючими сторонами, а Центр. Рада зобов'язувалася чинити тиск на центр. уряд з метою змусити його до миру якнайшвидше.

В УНР скасовувалася смертна кара й проголошувалася амністія для всіх, хто звинувачувався в політ. злочинах; проголошувалися демократ. свободи: слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканності особи та житла, право на справедливий суд; встановлювався 8-год роб. день; запроваджувався держ. контроль за в-вом продукції.

III Універсал гарантував права місц. самоврядування; забезпечення нац.-

культ. прав ін. народів, що проживали на тер. України. Рос., польс. та єврейс. народам гарантувалося право на нац.-персональну автономію, таке ж право могли отримати й ін. народи відповідно до закону, який було доручено розробити Ген. секретаріату. Усім гр-нам гарантувалося право і можливість уживання місц. мов у зносинах з усіма установами.

Уже традиційно III Універсал завершувався закликом «до рішучої б-би з усяким безладдям і руїництвом та до дружнього великого буд-ва нових держ. форм». Виробити «нові держ. форми» мали Укр. та Всерос. установчі збори. Днем виборів до Укр. установчих зборів було призначено 27 груд. 1917, а днем їх скликання – 9 січ. 1918.

IV Універсал (9 (22) січ. 1918) проголосив УНР «самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною д-вою укр. народу». Проголошенням Універсалу у день скликання Укр. установчих зборів, які так і не зібралися через воєн. дії в країні, та прийняття його у формі законод. акта Центр. Ради продовжила свій владний мандат до збір. Укр. установчих зборів, передавши викон. владу уряду – Раді народних міністрів.

У зовн. політиці Центр. Рада проголосила бажання «жити в згоді й приязні» з усіма сусідніми д-вами. Однак, зважаючи на вороже ставлення більшов. уряду до укр. державності, усіх гр-н закликали стати на захист Батьківщини, а Уряду було доручено продовжувати переговори з Центр. д-вами самостійно аж до підписання мирного договору.

Центр. Рада висловлювала готовність після завершення війни демобілізувати військо і взагалі відмовитися від профес. армії, замінивши її народною міліцією. За колиш. військ. визнавалося право участі в держ. житті, тож усі місц. органи влади після демобілізації та повернення солдат додому мали бути переобрані, щоб усі змогли взяти участь у виборах нової влади.

Земля, як осн. нац. багатство, соціалізувалася та мала бути передана трудовому народові у користування без викупу. Усі з-ди та ф-ки мали бути якнайшвидше демілітаризовані й переведені на випуск мирної продукції.

Д-ва брала на себе соц. зобов'язання щодо захисту всіх верств нас., особливо інвалідів, та тих, що постраждали внаслідок війни, подолання безробіття тощо. Міжнар. торгівля та стратегічні ресурси й товари – залізо, вугілля, шкіра, тютюн та ін. оголошувалися монополією д-ви, що мало бути урегульовано окр. законом. Встановлювався держ. контроль над усіма банками, які зобов'язали надавати кред. підтримку трудовому нас. та народному госп-ву.

УЦР підтвердила гарантії усіх демократ. свобод, проголошених III Універсалом, та право народів на нац.-персональну автономію згідно із законом від 9 січ. 1918. Водночас будь-які заклики до контрреволюції й повернення старого ладу чи повалення влади УНР проголошувалися держ. зрадою.

Остаточне право на визначення основ держ. ладу визнавалося за Укр. установчими зборами, які мали затвердити Конституцію УНР та ухвалити рішення щодо федерат. зв'язку з народними республіками колиш. Рос. д-ви.

Лит.: Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. К., 1992; Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної Ради. К., 1992; Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України. 1917–1920. К., 1997; Українська Центральна Рада: документи і матеріали. К., 1996–1997.

О. Л. Копиленко.

УНІВЕРСИТЕТСЬКІ СТАТУТИ – нормат.-прав. акти, що визначали внутр. організацію та порядок функціонування ун-тів у Рос. імперії. Історично У. с. вперше почали запроваджуватися в Зах. Європі у Серед. віки (12–15 ст.). Метою У. с. була регламентація численних аспектів практичної діяльності західноєвроп. навч. закладів, зокрема, визначення переліку навч. дисциплін, тем лекцій, порядку викладання, одягу лекторів та ін. Перший У. с. («Проект щодо заснування Московського університету») у Рос. імперії був вид. 12(23) січ. 1755, одночасно із заснуванням Моск. ун-ту. Відповідно до цього У. с. Моск. ун-т отримував незалежність від усіх держ. органів, окрім Сенату. Ун-том керував один або два куратори із сановників, незалежних від професорської колегії, які представляли його інтереси та спостерігали за внутр. порядками. Засновувався спец. університетський суд для професорів і студентів. Відповідно до У. с. 1755 студентам, які закінчували ун-т, присвоювався обер-офіцерський чин, а час освіти зараховувався у дійсну службу. Студенти за У. с. 1755 поділялися на своєкоштных (навчалися за власний кошт) і казеннокоштных (утримувалися за рахунок казни).

У зв'язку із заснуванням нових ун-тів (Петербург, Казань, Харків) 5(17) листоп. 1804 було вид. перший заг. У. с., в основу якого покладено проект В. Каразіна. Відповідно до положень цього У. с. запроваджувалася нім. система автономізації університетського життя. Управління ун-том передавалося раді професорів, яка обирала ректора (на один рік), визначала порядок навч. процесу, контролювала діяльність госп. університетських установ, була вищ. інстанцією університетського суду, виконувала функції вченої ради. За У. с. 1804 ун-ти очолювали навч. округи, здійснюючи функції найвищ. наук., навчальних, адм. і цензурних органів. За часи правління імп. Миколи I університетська автономія була скасована.

26 лип. (7 серп.) 1835 у Рос. імперії було введено новий У. с., згідно з яким вся адм. влада над ун-тами передавалася піклувальникам навч. округів, підлеглим м-ву народної освіти. За У. с. 1835 посади ректорів і деканів залишилися виб. при подовженні строку їх повноважень до 4 років. Кандидатури ректорів затверджувалися царем, а професорів – піклувальником. Новий У. с. скасовував самостійність ради професорів у навч. і наук. справах, а також ліквідував суд. права ун-тів. Для студентів були встановлені форма одягу і правила поведінки, а термін університетської освіти було збільшено з 3-х до 4-х років. У. с. встановлював суворий поліцейський нагляд за студентами, вводилися посади інспектора та його помічників, які виконували адм.-поліцейські функції. У. с. 1835 регламентував створення в ун-тах 3-х ф-тів: філософського, юрид. і медичного.

Також вносилися суттєві зміни до програм викладання, зокрема, обов'язковими предметами для всіх ф-тів стали богослов'я, церк. історія та чинне право. У 1842 було прийнято У. с. для Київ. ун-ту св. Володимира, відкритого у 1834. За цим статутом дещо розширювалася свобода викладання та вводився ін-т доц.

2-га пол. 19 ст. ознаменувалася проведенням у Рос. імперії низки бурж. реформ, у т. ч. й осв. 18(30) черв. 1863 було прийнято новий У. с., за яким автономія ун-тів була відновлена. Знову запроваджувалася виб. усіх адм. посад і професорів, рада професорів ставала гол. органом університетського самоврядування, поновлював свою діяльність університетський суд. Кер-во госп. життям ун-ту передавалося правлінню з деканів ф-тів, проректора та інспектора під кер-вом ректора. За У. с. 1863 кожний імп. ун-т повинен був мати 4 ф-ти: істор.-філологічний, фізико-математичний, юрид. і медичний. Вводилося три вчених ступені – канд., магістра і доктора. Навчання в ун-тах було платним, однак незаможним студентам могли надаватися пільги на підставі свідоцтва про бідність. Загалом У. с. 1863 надавав ун-там більше самостійності у справах внутр. управління й створював більш сприятливі умови для наук. та навч. діяльності.

23 серп. (4 верес.) 1884 в умовах посилення самодерж. реакції після вбивства імп. Олександра II був прийнятий черговий У. с., який знову ліквідував університетську автономію. Відтепер ун-ти повністю підпорядковувалися м-ву народної освіти, посилювалася влада піклувальника навч. округу. Виб.